

М. І. Козюбра

ПРАКТИЧНА
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Монографія

Київ
«ДУХ І ЛІТЕРА»
2024

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

ЗМІСТ

Передмова автора	7
<i>Розділ перший. Філософія права, правознавство і наука:</i> спільні риси та відмінності	27
1.1. Існуючі підходи до інтерпретації співвідношення філософії права і правознавства із наукою	29
1.2. Еволюція поглядів на науку та особливості соціально-гуманітарних наук.	32
1.3. Риси філософії права, що споріднюють її з наукою	38
1.4. Відмінності філософії права від науки.	45
1.5. Чи має філософія права свій власний предмет?	52
1.6. Співвідношення філософії права і загальної теорії права.	58
1.6.1. Становлення філософії права та загальної теорії права	58
1.6.2. Загальна теорія права як наука та її відмінності від філософії права	64
1.7. Чи існують власне національні правнича наука і філософія права?	70
<i>Розділ другий. Онтологічні проблеми права, або Вчення про буття права.</i>	95
2.1. Поняття «буття» та його співвідношення з поняттям «реальність»	97
2.1.1. Поняття «буття»	97
2.1.2. Буття і реальність: співвідношення понять	100
2.2. Що таке право: реально існуючий об'єкт чи нерозгадана досі соціальна загадка?	102
2.2.1. Чому право можна віднести до соціально-історичних загадок?	102
2.2.2. Чи існує право в реальності?	110

2.2.3. Як пояснити, що за відсутності права як емпіричного об'єкта, єдиного його розуміння, а нерідко й самого слова «право» у лексиконі багатьох народів, одні і ті самі юридичні проблеми в різних правових системах вирішують переважно однаково?	123
2.2.4. Яка визначальна, фундаментальна властивість права, що характеризує його сутність?	133
2.2.4.1. Історія пошуку визначального для права.	133
2.2.4.2. Справедливість як визначальна ознака права, що уособлює його сутність	139
2.2.4.3. Що собою являє формула Г. Радбруха і чи можливо її застосовувати на практиці в українських реаліях?	148
2.2.4.4. У чому полягає відмінність від «Формули Радбруха» онтологічної структури права А. Кауфмана і теорії дуальності права Р. Алексі та яке значення вони мають для юридичної практики?	170
2.2.5. Чи є право і держава явищами однієї соціальної сутності?	191
2.2.5.1. Основні підходи до співвідношення права і держави та їх значення для з'ясування сутності цих явищ	191
2.2.5.2. Права людини і право як явища однієї сутності. Чи можна це сказати про державу?	203
2.2.5.3. Чи досягається повна гармонія між сутністю права і сутністю держави в умовах правової держави?	206

Розділ третій. Гносеологічні проблеми права, або Вчення про пізнання права 217

3.1. Поняття гносеології та її співвідношення зі спорідненими поняттями	219
3.1.1. Поняття гносеології та її основні напрями	219
3.1.2. Гносеологія та епістемологія: співвідношення понять	226
3.2. Чи є право виключно результатом пізнання?	228
3.3. «Наукове право»: закономірний наслідок розвитку науки чи фантазії філософів і правознавців ?	244

3.4. Наукова обґрунтованість нормотворчості: можливості та межі	255
3.5. Чи стосується права категорія істини?.....	262
3.6. Пошук істини в судовому процесі: спадок радянської епохи чи необхідна умова справедливого і неупередженого судового рішення?	277
3.7. Судова правотворчість: аномалія чи іманентна властивість правосуддя	290
Розділ четвертий. Аксіологічні проблеми права, або Право і цінності	309
4.1. Поняття цінностей	311
4.2. Право і релігія: що їх споріднює у сучасних несакралізованих правових системах?	316
4.3. Співвідношення права і моралі: принципова відмінність, сутнісна єдність чи «м'яка» автономність?.....	322
4.3.1. Співвідношення права і моралі в позитивістських концепціях.....	323
4.3.2. Теорія «процедурного природного права» Л. Фуллера про «внутрішню мораль права» та її особливості	334
4.3.3. Р. Дворкін про спільне коріння моралі і права та його значення для розуміння права	339
4.4. Що споріднює право з мистецтвом?	349
4.4.1. Особливості мистецтва та сучасний стан дослідження його зв'язків із правом	349
4.4.2. Мистецтво нормотворчості: коли юристи безпосередньо причетні до цього процесу?.....	356
4.4.3. Мистецтво нормозастосування, або Чому учасників судового процесу часто порівнюють із правовими акторами?	363
4.4.4. Мистецтво юридичного тлумачення: у чому воно полягає?	373
4.4.4.1. Герменевтичний трикутник та його значення для юридичного тлумачення	384
4.4.4.2. Герменевтичне коло та можливості його використання в юридичному тлумаченні	396
4.5. Цінності у праві, цінність права та власне правові цінності: у чому полягають відмінності між цими поняттями?	405

4.6. Принципи права як один із найважливіших виразів власне правових цінностей і найпоказовіших проявів практичності філософії права	414
4.6.1. Існуючі підходи до розуміння принципів права.	414
4.6.2. Онтологічна природа принципів права	417
4.6.3. Епістемологічна природа принципів права.	421
4.6.4. Класифікація принципів права.	426
4.6.5. Універсальні принципи права.	432
4.6.6. Цивілізаційні принципи права	443
4.6.7. Правосімейні принципи права, або Принципи права правових сімей	447
4.6.8. Національні принципи права: чи існують вони?	457
Замість післямови	460
Право в Україні: яке воно — космополітичне чи українське? . .	460
Використана література	467
Contents	493

ПЕРЕДМОВА АВТОРА

Ця книга спочатку замислювалась як підручник із філософії права для студентів вищих юридичних навчальних закладів. Однак під час роботи над нею виявилось, що за своїм змістом вона виходить далеко за межі усталених уявлень про підручник як системний виклад основ знань із певної навчальної дисципліни, визначений її освітньою програмою і вимогами дидактики. Як зможе переконатися читач, книга містить не просто інформацію про основи знань із філософії права. Вона побудована в проблемному, часто навіть дискусійно-провокативному стилі, що спонукає не тільки майбутніх правників, а й передусім юристів — практиків і науковців ще раз замислитися над низкою складних питань, пов'язаних з досягненням багатовимірної, суперечливої і все ще утаємниченої природи права, відповіді на які я хоч і намагався дати, проте претендувати на їх повноту і беззаперечність не можу.

Інакше кажучи, у книзі переважають не так навчально-дидактичні, як дослідницько-діалогічні підходи, звісно, з використанням власного досвіду викладання філософії права для студентів магістерської програми правничого факультету Національного університету «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА), що можна помітити вже у цій передмові.

Перше питання, що виникає у студентів, яким пропонується курс філософії права (у вітчизняних вищих юридичних навчальних закладах він здебільшого став вибірковим), звучить доволі прагматично і навіть банально: навіщо потрібен цей курс, що він дає практикуючому юристу? Адже переважна більшість випускників пов'язують своє професійне майбутнє саме з практичною діяльністю.

Для такої постановки питання, більшою чи меншою мірою правомірною для будь-якої навчальної дисципліни, філософія

загалом і філософія права зокрема дають тим більше підстав. Цьому є кілька причин.

По-перше, філософія та її відповідні напрями, включаючи філософію права, традиційно сприймаються, тим паче студентами, як дисципліни абстрактні, умоглядні, відірвані від реального життя, які можуть зацікавити хіба що учених, та й то фахівців із фундаментальних галузей знань, але аж ніяк не практиків і навіть не представників галузевих і прикладних наук.

Не стану кривити душею: таке враження від філософії (філософії права в радянські часи взагалі не існувало) складалося і в мене в мої далекі студентські роки. Не можу сказати, що університетські професори і доценти, які викладали курс філософії (у її діалектико-матеріалістичному трактуванні, яке сьогодні небезпідставно піддається критиці за методологічну односторонність і неспроможність пояснити складність суспільних явищ, зокрема права), навіть із цим застереженням заслуговували на саркастичну оцінку, яку свого часу дав викладачам філософії відомий німецький майстер соціально-критичних афоризмів, письменник-сатирик і вчений епохи Просвітництва Георг Ліхтенберг. Він писав: «Я переконаний, що якби Бог коли-небудь захотів створити людину, якою її уявляють магістри і професори філософії, то цю людину довелося б того ж дня відправити в божевільню»¹. Ніхто зі студентів від філософії, звісно, не збожеволів, та й самі її викладачі переважно тверезо оцінювали можливості свого впливу на майбутню професійну долю слухачів.

Все пояснювалося доволі просто. Особливості філософського світобачення, які викладачі філософії намагалися донести до нас, студентів, здавалися тоді, як і багатьом нинішнім студентам, «надто високими зірками». Ці «зірки» через свою віддаленість від земних реалій, висловлюючись словами відо-

1 Lichtenberg G. Ch. und Kurt B. Aphorismen: in Einer Auswahl. Frankfurt am Main: Insel. 1976. Print. Insel Taschenbuch, 165; Лихтенберг Г. К. Афоризмы. Москва: Наука, 1965. С. 65.

мого англійського філософа і політичного діяча кінця XVI — початку XVII століття Френсіса Бекона, «не дають світла»¹. Тобто вони не спроможні додати ясності («світла») у вивчення нормативного матеріалу відповідної галузі права, до оволодіння яким переважно зводилося навчання студентів-правників, і стати в нагоді при вирішенні конкретних правових ситуацій.

По-друге, курс загальної філософії, який випускники правничих вишів попередніх років і сучасні студенти прослухали (якщо прослухали, оскільки цей курс у багатьох спеціалізованих вищих навчальних закладах сьогодні також став вибірковим) у перші роки свого перебування на студентській лаві, викладали, що цілком природно, фахівці з філософії. Якщо вони й торкалися проблем філософії права, то розглядали їх виключно під кутом зору загальної філософії, або ж, у кращому разі, її складової — соціальної філософії в одному ряду з філософією моралі, філософією культури, філософією економіки, філософією політики тощо, тобто залишаючись на ґрунті філософії. Не заперечуючи такого загальнофілософського погляду на філософію права, водночас не можна не помічати його обмеженості, відірваності від «правового ґрунту» зі всіма його особливостями. Це неминуче призводило до надмірної абстрактності курсу, яка, як зазначено вище, є однією з основних причин, чому у правників відсутня зацікавленість філософією.

По-третє, якщо не до саркастичного, то, принаймні, до скептичного ставлення до філософії заохочують особливості самої юридичної професії. Юристи традиційно (особливо ті, які представляють правові системи романо-германської або континентальної правової сім'ї) намагаються знайти відповіді на всі питання, що виникають під час вирішення конкретних правових ситуацій, виключно у нормах законів та інших нормативних актів. Звідси їх завищені очікування від законодавця та інших нормотворчих органів — формулювання максимально визначених, «математично вивірених» норм, їх логічної упорядкованості, узгодженості і несуперечливості, а від правни-

¹ Афоризми. Минск: Современный литератор, 1999. С. 90.

ків-науковців — чітких і однозначних дефініцій відповідних юридичних понять.

За класичною традицією (вже не тільки, власне, юридичною), яка досі поширена у вітчизняному правознавстві, це спроможна забезпечити тільки «справжня» наука, вільна від будь-яких впливів на процес наукового пошуку та його результати ціннісних установок, особистісного і професійного досвіду, ментальних та інших особливостей суб'єкта соціального наукового пізнання.

Юридична наука за такого підходу зводиться до аналізу специфічної системи соціальних норм, яка за усталеною позитивістською традицією й утворює право. Це знаходить свій вияв у систематизації таких норм, їх наукових узагальненнях, конструюванні відповідних понять, а також у сформульованих на основі наукових досліджень пропозиціях і рекомендаціях для нормотворчих і нормозастосовних органів¹. Кінцева мета юридичної науки за такою класичною моделлю полягає в отриманні істинних, що адекватно відображають об'єктивну правову реальність, знань. Їхній результат — це виявлення загальних закономірностей розвитку і функціонування держави і права та конструювання оптимальних механізмів втілення цих закономірностей у соціальну практику, зокрема через «переведення» дескриптивної, описувальної інформації у прескриптивну, приписуючу, тобто на мову норм законів та інших нормативних актів і їх неухильного виконання.

Цій меті здебільшого підпорядковане й викладання відповідних, особливо галузевих правничих дисциплін у юридичних навчальних закладах. У такому разі воно зводиться до дидактики, тобто до доведення до слухачів та засвоєння ними відповідного обсягу усталених правових знань переважно нормативного характеру. Це не заохочує їх до самостійного мислення, критичного аналізу чинного законодавства не тільки під кутом зору виявлення у ньому формально-логічних суперечностей, прогалин тощо, а й із більш широких людиноцентристських,

¹ Юридическая энциклопедия. Москва: Юристъ, 2001. С. 548–549.

ціннісних позицій, власних розмірковувань над проблемами світоглядно-правового характеру.

На цьому фоні філософія загалом і філософія права зокрема сприймаються як надто суб'єктивні (мовляв, скільки філософів, стільки й філософій), неусталені галузі знання, які не дають однозначно визначених дефініцій, тим паче не озброюють правників конкретними рецептами розв'язання правових спорів. Як не прикро, таке сприйняття філософії властиве не тільки студентам і юристам-практикам, а й інколи викладачам галузевих юридичних дисциплін, професійне формування яких відбувалося у руслі зазначених наукових традицій. Один із сучасних вітчизняних професорів — фахівців у галузі кримінального права пише: «Складається враження, що основне призначення філософії — заплутати вирішення понять і відношень, що нормально функціонують в реальному житті до втручання в них філософів»¹. Із цього висловлювання важко зрозуміти, про які «поняття і відношення» ідеться, та що мається на увазі під їх «нормальним функціонуванням». Адже історія знає чимало випадків, коли «нормальне функціонування понять і відношень» в одних історичних умовах ставало аномалією в інших. Достатньо згадати, наприклад, застосування тортур у період Середньовіччя, позбавлення пересічних громадян доступу до управління державою під час абсолютизму, встановлення безлічі доволі сумнівних у своїй більшості виборчих цензів у багатьох, навіть розвинених, країнах ще порівняно недавно, гендерну нерівність, що існує на законодавчому рівні у низці держав сьогодні, тощо.

Навряд чи можна говорити про безконфліктне «нормальне функціонування» таких понять, що стали наслідком бурхливого розвитку новітніх технологій у галузі мікробіології, генетики та медицини, як трансплантація, клонування, донорство тощо, та формування у зв'язку з цим, як вважає низка право-

1 Розовський Б. Після прочитання книжки про право в культурі: а чи є право у філософії права (пolemічні розмірковування щодо деяких положень монографії О. Литвинова «Право як феномен культури: спроба філософського осмислення»). Філософія права і загальна теорія права. 2015. № 1–2. С. 501.